

шляхом надання психологічних консультацій працівникам поліції, проведення кримінального профайлінгу в ході проведення оперативних заходів та слідчих дій).

Висновки з проведеного дослідження. Отже, наразі в Україні відсутня нормативно-правова база проведення професійної психологічної підготовки поліцейських. Тому видається актуальним завданням розробка низки нормативно-правових актів, якими були б урегульовані питання, пов'язані із організацією і проведенням такої підготовки поліцейських.

Вбачається доцільним, насамперед, доповнити перелік видів службової підготовки, зафіксованих у Положенні про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, затвердженому наказом МВС від 26.01.2016 р. № 50, таким видом, як професійна психологічна підготовка поліцейських.

Також доцільно розробити Комплексну програму організації і проведення професійної психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України, яка б затверджувалась і впроваджувалась відповідним наказом МВС України.

Важливим нормативним документом, спрямованим на покращання професійної психологічної підготовки особового складу Національної поліції України, може стати Положення про організацію системи психологічного забезпечення Національної поліції України, яке б також затверджувалась і впроваджувалась відповідним наказом МВС України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41 (9 жовтня). С. 1970. Ст. 379.
2. Про затвердження Положення про Національну поліцію: постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 877. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248607704>.
3. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України Наказ МВС України від 26.01.2016 р. № 50. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16>.
4. Барко В.І., Клименко І.В., Криволапчук В.О. Профілактика адиктивної поведінки у працівників ОВС України: навч. посібник. К., 2009. 52 с.
5. Криволапчук В.О., Кримська М.С., Решко С.М. Спеціальна фізична підготовка: навч. посіб. К.: Нац. ун-т внутр. справ, 2009. 209 с.
6. Остапович В.П., Бабенко В.Г., Кириєнко Л.А. Психологічна та фізична готовність особистості до дій в екстремальних ситуаціях: практичний посібник / за ред. В.О. Криволапчука. К.: ДНДІ МВС України, 2016. 84 с.
7. Криволапчук В.О., Кушнар'єв С.В., Слівінський В.Р. Профілактика професійної деформації працівників органів внутрішніх справ: навч.-метод. посіб. К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2014. 68 с.
8. Остапович В.П., Кириєнко Л.А., Котляр Ю.В., Барко В.В. Особливості надання психологічної допомоги учасникам АТО: посібник / за ред. В.О. Криволапчука. К.: ДНДІ МВС України, 2017. 163 с.
9. Aldwin C.M. Stress, coping, and development, Second Edition: An Integrative Perspective. New York: Guilford, 2007. 432 p.
10. Maddi S., Khoshaba D.M., Jensen K., Carter E., Lu J.L., Harvey R.H. Hardiness training for high risk undergraduates. NACADA Journal. 2002. № 22. P. 45–55.

УДК 159.9:177.3

БРЕХЛИВІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Топоркова І.В., керівник навчального відділу
Харківський інститут фінансів

Київського національного торговельно-економічного університету

У статті проаналізовано наукові підходи щодо поняття «брехливість» як психологічного феномену. Розглянуто брехливість у зв'язку із психофізіологічними, психологічними і соціально-психологічними характеристиками особистості.

Ключові слова: брехливість, особистість, психологічний феномен, психофізіологічні, психологічні, соціально-психологічні характеристики.

В статье проанализированы научные подходы к понятию «лживость» как психологического феномена. Рассмотрено «лживость» в связи с психофизиологическими, психологическими и социально-психологическими характеристиками личности.

Ключевые слова: лживость, личность, психологический феномен, психофизиологические, психологические, социально-психологические характеристики.

Toporkova I.V. FALSEHOOD IS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

The article analyzes the scientific approaches to the concept of "falsehood" as a psychological phenomenon. Considered falsehood in connection with psychophysiological, psychological and socio-psychological characteristics of personality.

Key words: *falsehood, personality, psychological phenomenon, psychophysiological, psychological, socio-psychological characteristics.*

Постановка проблеми. Сьогодні в комунікативному просторі людини чітко простежується проблема якісної різноманітної інформації. Варто відзначити, що адекватній міжособистісній взаємодії особливо сприяє достовірність відомостей, які сприймає людина, щирість і неупередженість комунікатора у процесі спілкування. При цьому, серед особистісних психологічних властивостей, що свідчать про нещирість і неправдивість, виступає брехливість.

Актуальність дослідження основних наукових підходів до брехливості та щодо ставлення до цього феномену зумовлена низкою обставин. Зокрема, морально-етичні цінності та установки людини, до яких належить і безпосередньо ставлення до брехні, відіграють важливу роль у формуванні нею копінг-стратегій. Незаперечним є той факт, що вивчення індивідуально-психологічних й особистісних особливостей особистості, які впливають на її ставлення до брехні, дає змогу встановити важливі детермінанти та регулятори формування морально-психологічних стереотипів поведінки. Також, вивчення ставлення до брехні – основний плацдарм, де розкриваються умови, чинники та індивідуально-психологічні відмінності формування системи ставлення людей до дійсності, до навколишніх людей і до самих себе.

Проте, у сучасному суспільстві брехливість все частіше сприймається людьми як цілком нормальне і природне явище. За даними досліджень, вельми типовим для людей є переконання, що можна брехати і обманювати, залишаючись при цьому чесною людиною, що брехня природна і може бути віднесена до всіх сфер людської діяльності. Батьки брешуть дітям, діти – батькам, приховуючи те, що вважають недоступним їх розумінню, брешуть один одному приятелі, викладачі та студенти, лікарі і хворі, адвокати і клієнти, продавці і покупці. У цьому контексті варто зазначити, що особливу значущість мають дослідження з проблеми ставлення молоді до брехні, оскільки саме ця вікова група через кілька років визначатиме морально-етичний і психологічний фон громадян нашої країни, а в найближчому майбутньому складе основний прошарок людей, від яких значною мірою буде залежати її розвиток.

Аналіз брехливості як психологічного феномену дозволить дослідити основні наукові підходи щодо дослідження брехливості, розглянути брехливість у зв'язку із психофізіологічними, психологічними і соціально-психологічними характеристиками особистості.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Різносторонні аспекти означеної проблеми досліджували як вітчизняні так і зарубіжні вчені. Ставлення до брехні досить сильно відрізнялося в різні часи і у різних народів. Але навіть в одному і тому ж суспільстві завжди існують люди, які, з точки зору моральності і моралі, по-різному ставляться до брехні (Ю. Щербатих, Д. Дубровський). На думку Д. Дубровського, брехливість – це аморальна форма захисту власних інтересів, за умови якої створюється видимість дотримання моральних та інших соціальних норм (принципів чесності, справедливості, юридичних законів тощо), що ніби подвоює обман, обумовлює двоплановість будь-якого акту обману [1]. Досить широко, у наукових працях проблема брехливості розглядається як «брехня заради добра» (Е. Соловйов, О. Артем'єва).

Феномен брехливості, також, розглядається як результат соціальних відносин, як компонент спілкування, що властивий людському суспільству, де брехня є навмисним актом (В. Кузнецов, С. Симоненко, Н. Майорчак). В своїх працях Н. Майорчак розкриває історичний аспект вивчення проблеми щирості людської поведінки у спілкуванні, розгорнуто характеризує причини виникнення брехні та психологічні аспекти категорії брехні [2].

Проблему проявів брехливості пов'язують із особистісними якостями. Так, даний напрямок досліджень розглядає брехливість: як акт мислення, спрямований на спотворення істинної інформації (П. Екман, Г. Гусейнов, Ж. Дюпре, С. Саймон); як сукупність вербальних і невербальних ознак (Є. Спириця, С. Симоненко, П. Екман); як вольовий акт, спрямований на результат (У. Ліпманн); як індивідуально-психологічну особливість людини (І. Церковна, Н. Майорчак, М. Красников та ін.)

Таким чином, в науковій психологічній літературі є достатня кількість робіт, що з різних сторін висвітлюють психологічні питання брехливості. Однак, як показує аналіз,

на рівні конкретних досліджень представлені окремі факти щодо психологічних характеристик прояву брехливості. Ці факти розрізнені і не розглянуті в єдиній системі знань. Недостатня розробленість даної проблеми, її практичне значення слугувало підставою для вибору теми дослідження.

Мета статті. Спираючись на теоретичний аналіз досліджень брехливості як психологічного феномену, ми спробуємо проаналізувати психологічне розуміння брехливості в науково-дослідній літературі та визначити психологічні характеристики прояву брехливості.

Виклад основного матеріалу. У повсякденному житті поняття «брехливість» вживається досить часто, має давню історію, як і саме людське суспільство. Відзначається, що брехливість характеризує думку, наміри або вчинки певної людини і може мати емоційне забарвлення.

Перед тим як проаналізувати психологічне розуміння брехливості, ми розглянули значення брехливості в загальнолітературній мові.

У матеріалах різних тлумачних словників психологічне розуміння брехливості визначалося так: брехливість характеризує стан, властивість брехливого, помилкового; брехня розуміється як неправда, протилежне істині (В. Даль); поняття «брехливість» «нещирість», «лицемірство», «удавання» «фальш» можуть бути характеристикою самої людини, її вчинків, слів, дій (М. Львов); поняттям «брехливий» позначається схильність до брехні і обману, що є характеристикою людини, її характеру (С. Ожегов) [3-5].

У психологічних словниках брехливість розглядається як: індивідуально-психологічна особливість, що виражається у свідомому перекичуванні дійсного стану речей, в прагненні створити неправильне враження про факти і події; акт, пов'язаний з вербальною, або ж невербальною поведінкою індивіда, яка полягає у свідомій деформації дійсного стану справ (В. Юрчук); форма поведінки, яка полягає в навмисному спотворенні дійсності заради досягнення бажаної мети або прагнення уникнути небажаних наслідків; свідоме спотворення дійсності заради самоствердження в очах оточуючих (Г. Коджаспирова, А. Коджаспиров) [6; 7].

Таким чином, можна відзначити, що в психологічних словниках брехливість розглядається як індивідуально-психологічна особливість, акт або форма поведінки, якість або риса особистості. Це передбачає стійкий, свідомий прояв брехливості в психіці індивіда, закріпленість і повторюваність у структурі особистості. Отже,

ставши звичною формою поведінки, брехливість закріплюється і перетворюється в якість особистості.

Брехливість – психологічна особливість людини, що проявляється у свідомому спотворенні дійсності, прагненні створити хибне враження про факти та події для досягнення особистих цілей.

Різні аспекти брехливості вивчаються багатьма науками: філософією, соціологією, юриспруденцією, психологією. У філософських джерелах розгляд даного питання можна зустріти вже в працях античних авторів. Античні філософи, розпочинаючи з Аристотеля і Платона, намагалися з'ясувати сутність брехні та обману у морально-психологічних аспектах, розробити рекомендації, що перешкоджають поширенню брехні. В ті часи приділяли багато уваги аналізу феномена брехні І. Кант, Б. Спіноза, Г.В.Ф. Гегель, які всебічно досліджували проблему істинності та хибності [8].

Чарльз Форд (Charles Ford), автор книги «Брехня! Брехня! Брехня! Психологія обману» стверджує, що для того, щоб бути людиною – необхідно вміти брехати. Людська цивілізація була б неможлива, якби люди не володіли цією якістю: «...бажання збрехати – це абсолютно природне бажання, яке виникає у кожної людини». Форд пояснює це таким чином, що цивілізація заснована на спілкуванні різних людей один з одним, які передають різні сигнали – мовні, мимічні та ін. Однак здатність ефективно обмінюватися інформацією залежить, перш за все, від здатності розуміти співрозмовника. Отже брехня з'являється лише тоді, коли обманщик розуміє, яким чином можливо ввести в оману іншу людину. На думку Форда, чим більше брехні – тим більше взаєморозуміння [10].

Річард Райт (Richard Wright), автор книги «Моральна тварина», стверджує, що, чим більш розвинута система комунікацій – тобто, мова – тим вище рівень і більша кількість брехні. На його думку, людина – найбільш нечесна істота на планеті. Це викликано лише тим, що люди багато спілкуються один з одним. Р. Райт висуває гіпотезу, що брехня розвивалася в міру розвитку цивілізації: у первісних людей було відносно небагато можливостей для прояву брехливості, обманщика легко було вивести на чисту воду, і покарання одноплемінників за обман могли бути найжорстокішими. Однак у міру того, як ускладнювалися життя і культура, брехня отримувала більше простору для реалізації. Отже, переходячи на нові щаблі розвитку, людство автоматично буде збільшувати кількість виробленої їм брехні [11].

Ю. Щербатих, розглядаючи мистецтво обману, говорить про те, що даний феномен є властивим в основному людському суспільству. Здатність лукавити виникла у людини одночасно з появою у неї здатності до прогнозування майбутніх подій, без якої немислима свідомість. Ю. Щербатих виділяє різні типи обману: мимовільний, вимушений, свідомий, прозорий. Р. Солон розглядає брехливість як драму істини і брехні, заплутану в складній соціальній і емоційній павутині [12].

Брехня і недомовки стали складовою частиною політики, у багатьох випадках це справляло руйнівний вплив на світ. Проте, Ерік Алтерман (Eric Alterman), автор дослідження «Коли брешуть президенти», вважає, що політик і державний діяч априорі не може бути абсолютно відвертим перед аудиторією. Тому виступи публічних політиків, як правило, заздалегідь «лакуються», аргументація спрощується, акцент робиться не на факти, а на емоції, які викликають відповідний відгук в аудиторії. Бенджамін Гінсберг (Benjamin Ginsberg), автор книги «Американська брехня», доводить, що вся політика, за визначенням, заснована на брехні і тільки на брехні. «Політика – це не битва за правду, справедливість і принципи. Набагато важливіше, що це битва за гроші, владу і статус». Гінсберг декларує, що без брехні політика була б неможлива, як, ймовірно, і взагалі державна влада [11].

Алдерт Врій (Aldert Vrij) у книзі «Розпізнаючи брехню і обман» встановив, що середньостатистична людина здатна пізнати брехню у 44% випадків, а правду помітно частіше – у 67% випадків. Врій вважає, що людина завжди обирає найбільш безпечну стратегію поведінки – вигідніше повірити в явну брехню, ніж звинуватити чесного співрозмовника в перекручуванні. Він доводить, що широко відомі ознаки нечесності співрозмовника (відведення очей, частий дотик обличчя, прикриття рота долонею і ін.) – не більше, ніж міфи. До сих пір не виявлено доказів їх справедливості. Однак, за версією Врія, брехуна можна визначити: в процесі проголошення неправди брехуни говорять повільніше, ніж зазвичай, роблять великі паузи між словами, приводять менше інформації і деталей, будують розповідь на чіткій хронологічній основі – від початку до кінця [13].

П. Алексєєв і А. Панін відзначають, що брехня закорінена в повсякденному і соціальному житті, є всюди, де взаємодіють люди; вона є функцією будь-яких людських комунікацій, під час яких здійснюється «зустріч» інтересів індивідів і соціальних груп [14].

У сучасній соціології брехливість вивчається в рамках вимірювання щирості (відповідно до марксистської ідеології радянська людина була не схильна до брехні). Проблемі вимірювання щирості присвячені роботи А. Давидова, Е. Давидова, Р. Оленева, О. Мягкова [15].

Психологічні питання брехливості досліджуються в юридичному аспекті (М. Еникеева, С. Симоненко, І. Пономарьова, В. Кудрявцева, А. Ратинова, А. Самонова, Л. Філонова, В. Знаков та ін.). В. Знаков вважає, що брехнею зазвичай називають навмисну передачу відомостей, які не відповідають дійсності. Мета брехуна – за допомогою вербальних і невербальних засобів комунікації дезінформувати партнера, ввести його в оману щодо справжнього стану справ. В. Штерн розглядає брехню як свідоме невірне показання, що служить для того, щоб шляхом обману інших, досягти певних цілей [16; 17; 18].

Досить широко в психологічній літературі розглядається проблема брехливості з точки зору моральності і моралі. На думку Д. Дубровського обман – це аморальна форма захисту власних інтересів, за умов якої створюється видимість дотримання моральних та інших соціальних норм (принципів чесності, справедливості, юридичних законів тощо), що начебто подвоює обман, обумовлює двоплановість будь-якого акту обману. Без створення такої видимості, без ретельного камуфляжу своїх дійсних намірів брехуни не можуть розраховувати на успіх. Тому той, хто прагне досягти своєї практичної мети ціною обману, виступає, як правило, під личиною поборника істини, добра і справедливості [1].

Д. Шимановський, аналізуючи брехливість і правдивість в рамках моральної діяльності, зазначає, що свідомо моральна діяльність передбачає наявність морального вибору особистістю певної лінії поведінки та усвідомлення нею відповідальності за наслідки свого вибору. Основною відмінністю між правдивістю і брехливістю, з точки зору Д. Шимановського, є відповідність правдивості ідеї добра, що не властиво брехливості. Брехливість полягає в навмисному спотворенні правди, яке робиться з метою ввести в оману, обдурити іншу людину, використати ситуацію в своїх цілях [19; 20].

У зарубіжній психології, досліджуючи психологію брехні, К. Мелітан розглядав брехливість як ознаку аморальності, в зв'язку з тим, що люди починають брехати тоді, коли в їхніх вчинках з'являється «щось недобре», що необхідно приховувати від інших. Людина бреше, щоб дотриму-

ватись елементарних правил ввічливості, або, звикнувши, прибігає до брехні завжди, коли для неї це вигідно; Ж.-П. Сартр стверджував, що будь-який обман є в деякому сенсі навмисним і гідний осуду; Е. Пінкоффс визначає брехню як ганебність, як важкий порок, який неможливо виміряти інтелектом; М. Льюїс вважає, що брехня і обман можуть проявлятися в кожній дії, думці, почутті. Він розмежовує три типи обману в повсякденному житті: по-перше, виділяється звичайний обман по відношенню до інших людей, що чиниться свідомо; по-друге, обман розглядається по відношенню до інших людей, що вимагає певної частки самообману; по-третє, розглядається самообман, який чинять з потреби в ілюзіях [21].

Таким чином, у напряду, що розкриває брехливість як моральну категорію, можна виділити дві основні лінії: перша розглядає брехню як аморальну форму поведінки, друга, визначає брехню як навмисне спотворення дійсного стану речей, введення в оману.

У вітчизняній і зарубіжній психології вивченню брехливості присвячено значну кількість робіт. Так, О. Ліпманн у своїй психологічній теорії про брехню характеризує брехливість як вольове діяння, спрямоване на результат. Водночас Ж. Дюпре визначає брехню як психологічний словесний акт навіювання, за допомогою якого людина намагається, більш-менш навмисне, посягти в розумі іншого будь-яке позитивне чи негативне вірування, яке сам брехун вважає протилежним істині. Р. Баумейстер розглядає брехливість як брехню самому собі, самообман. Механізми брехні собі і брехні іншим різняться, але брехня іншим часто є важливою складовою частиною брехні самому собі, тобто людина сама охоче вводиться в оману, якщо інші також обмануті. С. Симоненко визначає брехливість як особистий психічний процес, який має своє вираження в поведінці людини у вигляді деякої сукупності вербальних і невербальних ознак, які можуть бути помічені і визначені, в процесі комунікації [16; 22; 24].

Аналіз брехливості як психологічного феномену особистості дозволив виділити шість основних психологічних компонентів брехливості – динамічного, емоційного, регуляторного, мотиваційного, когнітивного, результативного, а також дванадцять полярних параметрів, які характеризують дані компоненти (ергічність – аергічність, стеничність – стомлюваність, інтернальність – екстернальність, соціоцентричність – егоцентричність, осмисленість – обізнаність, предметність – суб'єктність).

На нашу думку, найбільший вплив на прояв брехливості мають психофізіологічні, психологічні та соціально-психологічні характеристики особистості. Дослідивши теоретичні результати досліджень щодо зіставлення параметрів брехливості з психофізіологічними, психологічними, соціально-психологічними характеристиками особистості, можна зробити такі узагальнення:

1. Спостерігається активна демонстрація брехливості у людей з такими психофізіологічними характеристиками особистості як:

- а) високий рівень інтелектуальних можливостей;
- б) прояв прагнення до лідерства;
- в) високий рівень психомоторної, інтелектуальної та комунікативної швидкості;
- г) низька емоційна чутливість.

2. Щодо психологічних характеристик особистості, то параметри брехливості високі, якщо спостерігається брехлива демонстрація активності, прагнення показати себе у вигідному світлі, заперечення песимістичності, низький рівень внутрішніх переживань, високий рівень контролю за поведінкою, активна особистісна позиція.

3. Зіставлення параметрів брехливості з соціально-психологічними характеристиками особистості дозволило встановити, що брехлива демонстрація активності, свідомості, спрямованості на соціально значимий результат проявляється в особистості відповідальної за події сімейного життя, здатної контролювати міжособистісні і виробничі відносини, що володіє високим рівнем суб'єктивного контролю в будь-яких ситуаціях.

Висновки. Учені дають поняттю «брехливість» різні визначення. Відповідно виділяють і описують різні види брехні, їх основні ознаки, розвиток в онтогенезі, визначають основні чинники, що впливають на ставлення людини до брехні, розкривають її механізми.

Проблему брехні трактують з погляду різних галузей науки в тому числі і психології. В межах психології розглядають брехливість як феномен людської поведінки, яка має свої психофізіологічні механізми; як суперечливий, багатоплановий, вкрай заплутаний психологічний феномен, який притаманний лише людському суспільству; як продукт виховання. Проаналізувавши психологічні аспекти категорії брехні у літературних джерелах вітчизняних і зарубіжних учених, можна сказати, що питання про брехню і правду має вічне значення для людини.

Результати теоретичного аналізу проблеми брехливості у вітчизняній і зарубіжній літературі свідчать про недостатню розробленість даної проблеми. Це стосується

і розуміння самого поняття брехливості, причин її виникнення, визначення методів діагностики і взаємозв'язку з іншими характеристиками особистості.

З позиції функціонального аналізу в операційній сфері брехливості виділені динамічний, емоційний, регуляторний компоненти, в змістовній сфері – мотиваційний, когнітивний, результативний компоненти та визначені їх складові (ергічність – аергічність, стеничність – стомлюваність, інтернальність – екстернальність, соціоцентричність – егоцентричність, осмисленість – обізнаність, предметність – суб'єктність).

На основі теоретичного аналізу проблеми встановлено, що брехливість як психологічна особливість виявляє складний і неоднозначний характер взаємозв'язків з психофізіологічними, психологічними і соціально-психологічними характеристиками особистості. Демонстрація брехливості в активності, в прояві позитивних емоцій, в свідомості, в спрямованості на соціально значущий результат пов'язана з психофізіологічними характеристиками особистості – з високою потребою в русі, з високим рівнем психомоторної, інтелектуальної та комунікативної швидкості, з низькою емоційною чутливістю; з психологічними характеристиками – відповідальністю, відкритістю, довірливістю, емоційною стійкістю, життєрадісністю, дружєлюбністю, екстраверсією, з низьким рівнем внутрішніх переживань, з активною особистісною позицією; з соціально-психологічними характеристиками – відповідальністю за події сімейного життя, здатністю контролювати міжособистісні і виробничі відносини.

Перспективи подальших досліджень. Представлений аналіз психологічних особливостей прояву брехливості не вичерпує актуальності проблеми вивчення її особливостей. Цей феномен потребує ґрунтовного й системного вивчення. Зокрема, заслуговує на увагу вивчення структури психологічних особливостей брехливості неповнолітніх, людей з відхиленнями в психічному розвитку, а також засуджених.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубровский Д.И. Полуправда: ее природа и социальные функции. *Философские науки*. 1990. № 11. С. 15–27.
2. Майорчак Н.М. Психологічні аспекти категорії брехні у роботах українських і зарубіжних учених. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2013. Випуск № 1. С. 96–104.
3. Даль В.И. Толковый словарь. URL: <https://wikivisually.com/lang-uk/wiki/>.

4. Львов М.Р. Словарь антонимов URL: <https://www.lingvolive.com/ru-ru/community/posts/1096065>.
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. URL: <http://www.jobtoday.com.ua/slovar/index.php>.
6. Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. Минск: Элайда, 2000. 704 с.
7. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь: для студентов высших и средних педагогических учебных заведений / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. Москва: Академия, 2001. 176 с.
8. Кузнецов В.В. Психология понимания: неправда, ложь, обман. СПб.: Издательский дом «Питер», 2008. 282 с.
9. Хазиев В.С. Философское понимание истины. *Философские науки*. 1991, № 9. С. 54–60.
10. Ложь. Коллекция фактов. URL: <http://www.kontinent.org/article.php?aid=48b9b048b71c6>.
11. Річард Райд. URL: <https://books.google.com.ua/books?isbn=5457422755>.
12. Щербатых Ю.В. Искусство обмана. Популярная энциклопедия. Издание второе, исправленное и дополненное. Психология общения. Москва: Эксмо, 2005. 720 с.
13. Как распознать ложь и обман. URL: <http://www.vsedobre.com.ua/stati-po-psihologii/kak-raspoznat-log.html>.
14. Алексеев П.В. Социальная философия: Учебное пособие. П.В. Алексеев, А.В. Панин. М.: ООО «ТК Велби», 2003 256 с.
15. Исследование Киевского международного института социологии. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=628&page=2>.
16. Симоненко С.И. Психологические основания оценки ложности и правдивости сообщений. *Вопросы психологии*. 1998. № 3. С. 78–84.
17. Тарасов А.Н. Ложь в политике, или желтый логарифм. Причины, цели, технологии и результаты. Российский и зарубежный опыт. М.: Книжный мир. 2007.
18. Знаков В.В. Неправда, ложь и обман как проблема психологии понимания. *Вопросы психологии*. 1993. № 2. С. 9–16.
19. Юнацкевич, П.И. Психология обмана: учеб. пособие для честного человека. П.И. Юнацкевич, В.А. Кулагин. СПб.: Фолио-Плюс, 2000. 351с.
20. Акименко А.К. Ложь в системе социально-психологической адаптации. URL: http://snopsy.spb.ru/conf/2008/final_authors.php.
21. Исследуем ложь: Теории, практика обнаружения / под ред. М. Льюиса, К. Саарни [пер. с англ.] СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. 282 с.
22. Спирица Е.А. Психология лжи и обмана: как разоблачить лжеца. СПб.: Питер, 2017. 272 с.
23. Фрай О. Детекция лжи и обмана. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. 320 с.
24. Экман П. Психология лжи / П. Экман. СПб.: Издательство «Питер», 1999. 272 с.
25. Церковная И.А. Многомерно-функциональное исследование лживости как индивидуально-психологической особенности личности: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.01. Екатеринбург: РГБ, 2006. 183 с.
26. Гусейнов Г.Ч. Ложь как состояние сознания *Вопросы философии*. 1989. № 11. С. 64–76.